

Hanna Bazhenova

Niszczenie dziedzictwa kulturowego Ukrainy w czasie rosyjskiej agresji

Rosyjska agresja stanowi istotne zagrożenie dla dziedzictwa kulturowego Ukrainy. Na skutek działań wojennych setki zabytków i obiektów infrastruktury kulturalnej zostało zniszczonych lub uszkodzonych. Jednocześnie znaczną część ukraińskich dóbr kultury nielegalnie wywieziono z okupowanych terytoriów na Krym lub w głąb Federacji Rosyjskiej. Na tym tle powrót do Kijowa eksponatów z czterech krymskich muzeów, które przez 10 lat znajdowały się w Królestwie Niderlandów z powodu roszczeń Rosji do tych artefaktów, można uznać za pierwsze znaczące prawno-polityczne zwycięstwo Ukrainy na kulturowym froncie wojny.

„Scytyjskie złoto”. Od początku pełnowymiarowej inwazji z 24 lutego 2022 r. wojska rosyjskie systematycznie rujnują i grabią ukraińskie dziedzictwo kulturowe. W wyniku ostrzału niszczone są liczne zabytki architektury, stare budynki, pałace, muzea, biblioteki, teatry i kościoły. Ciąg tych dramatycznych wydarzeń na chwilę przerwała wiadomość z listopada 2023 r. o zwrocie Ukrainie kosztownych artefaktów z czterech krymskich muzeów, po prawie dziesięcioletniej batalii sądowej. Kolekcja, składająca się z 565 przedmiotów, m.in. antycznych rzeźb, scytyjskiej i sarmackiej biżuterii oraz trzech starożytnych lakowych szkatulek wykonanych ponad dwa tysiące lat temu w Chinach¹, pochodziła z: Narodowego Rezerwatu Chersonezu Taurydzkiego w Sewastopolu, Centralnego Muzeum Tauridy w Symferopolu, Bachczysarajskiego Rezerwatu Historyczno-Kulturalnego i Kerczeńskiego Rezerwatu Historyczno-Archeologicznego. Ekspozyty te były prezentowane na wystawie „Krym – złoto i tajemnice Morza Czarnego” w Muzeum Allarda Piersona w Amsterdamie od lutego do sierpnia 2014 r.

Po aneksji Krymu przez Rosję, która nastąpiła po otwarciu wystawy, pojawiło się pytanie, któremu państwu należy zwrócić kolekcję, ubezpieczoną na łączną kwotę 10 mln USD. Muzeum Allarda Piersona, zajmując neutralne stanowisko, odmówiło przekazania obiektów do Kijowa, aby uniknąć ewentualnych roszczeń ze strony krymskich muzeów, i skierowało sprawę do sądu. Jedynie 19 obiektów z kolekcji Muzeum Historycznych Kosztowności Ukrainy (oddział Narodowego Muzeum Historii Ukrainy w Kijowie), które były również wystawiane w ramach wspomnianej wystawy, zostało zwróconych państwu ukraińskiemu.

14 grudnia 2016 r. Sąd Okręgowy w Amsterdamie zdecydował o przekazaniu eksponatów muzealnych wystawy Ukrainie, w oparciu o konwencję UNESCO z 1970 r., mówiącą, że dzieła sztuki powinny zostać zwrócone suwerennemu państwu, które udostępniło je do czasowej ekspozycji. Już w styczniu 2017 r. przedstawiciele muzeów aneksowanego Krymu złożyli apelację, ale Sąd Apelacyjny w Amsterdamie 26 października 2021 r. postanowił zwrócić artefakty kolekcji tzw. „scytyjskiego złota” Ukrainie. Pomimo faktu, że krymskie muzea wystosowały skargę kasacyjną pod koniec stycznia 2022 r., 9 czerwca 2023 r. Sąd Najwyższy Niderlandów podtrzymał wyrok sądów okręgowego i apelacyjnego dotyczący przekazania eksponatów Ukrainie i zobowiązał Kijów do zapłaty Muzeum Allarda Piersona 111 689 EUR wraz z odsetkami za cały okres przechowywania zbiorów. Ostatecznie jednak kierownictwo muzeum odmówiło pobrania tej płatności i anulowało dług.

Przerażające statystyki. Ministerstwo Kultury i Polityki Informacyjnej Ukrainy prowadzi statystyki dotyczące dóbr kultury zniszczonych w wyniku pełnowymiarowej rosyjskiej agresji: odrębnie dla obiektów infrastruktury kulturalnej i obiektów dziedzictwa kulturowego. Według stanu na koniec 2023 r. 1907 obiektów infrastruktury kulturalnej zostało uszkodzonych, z czego 306 zniszczono (16%). Łączne straty państwowych instytucji kultury to 23 obiekty, a komunalnych – 1884. Największe straty i uszkodzenia wystąpiły w obwodach donieckim,

¹ Zdaniem ekspertów, właśnie te drewniane pudełka na biżuterię były najcenniejszymi ze wszystkich eksponatów, ponieważ świadczyły o tym, że Krym i Morze Czarne stanowiły ważny odcinek na trasie z Azji do Europy w czasach starożytnych.

charkowskim, chersońskim, kijowskim, mikołajowskim, ługańskim, zaporoskim i w Kijowie. W sumie ucierpiały 923 domy kultury; 681 bibliotek; 145 instytucji edukacji artystycznej; 106 muzeów i galerii; 35 teatrów, kin i filharmonii; 14 parków, ogrodów zoologicznych i rezerwatów oraz 3 cyrki.

Jednocześnie w wyniku konfliktu zbrojnego całkowicie lub częściowo zniszczone zostały 872 obiekty dziedzictwa kulturowego w 17 obwodach Ukrainy, w tym 120 zabytków o znaczeniu krajowym, 682 o znaczeniu lokalnym i 70 obiektów nowo odkrytych. Należą do nich zabytki: architektury – 279 obiektów, architektury i urbanistyki – 255, historii – 203, architektury, historii – 33, sztuki monumentalnej – 19, urbanistyki, sztuki monumentalnej – 17, archeologii – 18, architektury i urbanistyki, historii – 38, urbanistyki – 5, oraz nauki i techniki – 2. Ponadto po jednym uszkodzonym zabytku odnotowano w kategoriach: ogrodnictwo i sztuka parkowa; architektura i urbanistyka, sztuka monumentalna; a także architektura, sztuka monumentalna. Całkowitemu zniszczeniu uległy 23 zabytki, natomiast 672 – częściowemu. Z kolei stopień uszkodzenia 177 obiektów pozostaje nieznany.

Rzeczywiste skutki. Jednym z celów rosyjskiej inwazji niewątpliwie jest ukraińska kultura, jej ośrodki i przedstawiciele. Na tymczasowo okupowanych terenach siły rosyjskie celowo starają się zniszczyć ukraińską tożsamość, zakazując używania ukraińskich symboli, usuwając ukraińskojęzyczne podręczniki oraz ukraińską literaturę historyczną i piękną z bibliotek, a także przymusowo wprowadzając rosyjskie programy nauczania w placówkach edukacyjnych wszystkich szczebli. Ponadto dziedzictwo kulturowe jest rozkradane na ogromną skalę.

Według Ministerstwa Kultury i Polityki Informacyjnej rosyjscy urzędnicy przejęli ponad 480 tys. dzieł sztuki. Z samego Chersońskiego Obwodowego Muzeum Krajoznawczego wywieźli ponad 28 tys. przedmiotów, w tym starożytne monety, broń, biżuterię sarmacką, kolekcję ikon, obrazy, zabytkowe meble z XVIII i XIX w. oraz całą wystawę archeologiczną, a także dyski twarde zawierające katalog muzeum. Zdewastowane zostały również zbiory Chersońskiego Obwodowego Muzeum Sztuki im. Ołeksija Szowkunienki (zabrano ponad 10 tys. eksponatów z 14 tys. znajdujących się w kolekcji) oraz Galerii Sztuki im. Alberta Gawdzińskiego w Nowej Kachowce.

Oprócz nielegalnego wywozu mienia instytucji kultury, odbywa się systematyczne niszczenie infrastruktury muzealnej. Na skutek rosyjskich ostrzałów zniszczono m.in. Muzeum Historii i Krajoznawstwa w Iwankowie (obwód kijowski), w którym eksponowano obrazy wybitnej przedstawicielki „ludowego prymitywizmu” Marii Prymaczenko, budynek dawnego Muzeum Starożytności Ukraińskich Wasyla Tarnowskiego w Czernihowie, Miejskie Krajoznawcze Muzeum w Okhtyrce (obwód sumski), Muzeum Literacko-Pamięciowe Hryhorija Skoworody we wsi Skoworodynivka, Muzeum Krajoznawcze w Kupiańsku (obwód charkowski), Mariupolskie Muzeum Krajoznawcze oraz Muzeum Sztuki im. Archipa Kuindżego w Mariupolu ([„Komentarze IEŚ”, nr 595](#)). Znacznych szkód doznały też Muzeum Sztuki w Odessie i Narodowe Muzeum Sztuki imienia Bohdana i Warwary Chanenków w Kijowie. Warto wspomnieć, że Zamek Królewski w Warszawie w ramach współpracy placówek muzealnych przyjął na przechowanie 38 najcenniejszych dzieł ze zbiorów Muzeum Chanenków, wśród nich jeden z dwóch ostatnich portretów króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, wykonanych ad vivum przez Elisabeth Louise Vigée Le Brun.

Ukraińskie dziedzictwo kulturowe i historyczne poniosło znaczące straty w wyniku wysadzenia zapory elektrowni wodnej w Nowej Kachowce 6 czerwca 2023 r. Doprowadziło to do zalania prawie 600 km² obwodu chersońskiego. W mieście Oleszki zatopiony został dom malarki Poliny Rajko, przedstawicielki sztuki naiwnej, której twórczość stawiana jest na równi z dziełami Marii Prymaczenko i Kateryny Biłokur. Woda zniszczyła wewnętrzne ściany z malowidłami oraz uszkodziła sufit i ściany zewnętrzne: przetrwało jedynie 30-40% fresków. Obecnie nie ma możliwości odrestaurowania domu, ponieważ Oleszki znajdują się pod okupacją. Inne obiekty dziedzictwa kulturowego dotknięte powodzią to dom-muzeum słynnego pisarza i humorysty Ostapa Wyszni we wsi Krynki, XVIII-wieczny klasztor Najświętszej Marii Panny w wiosce Korsunka oraz miejsca wykopalisk twierdzy we wsi Tiahynka (przełom XIV i XV w.) i średniowiecznego miasta Oleszja.

Dokumentowanie. Ukraińscy funkcjonariusze organów ścigania, prawnicy, organizacje społeczne i historycy sztuki zbierają dowody na potrzeby przyszłego ścigania osób zaangażowanych w niszczenie instytucji kultury

oraz obiektów dziedzictwa kulturowego. Odbywa się rejestrowanie faktów skradzionego mienia, poszukiwani są świadkowie i wizualne dowody obecności ukraińskich eksponatów w muzeach na Krymie i w głębi Rosji. Jednocześnie Ukraina współpracuje z rządami i organizacjami różnych państw, aby zapobiec nielegalnemu handlowi dobrami kultury. W tym celu Międzynarodowa Rada Muzeów, wraz z 11 ukraińskimi muzeami, opracowała Czerwone Listy dla Ukrainy, zawierające przedmioty, które mogą zostać skradzione. W celu śledzenia sprzedaży zabytków kultury wywiezionych z Ukrainy Ministerstwo Kultury i Polityki Informacyjnej współpracuje z różnymi międzynarodowymi organizacjami artystycznymi, m.in. z The Art Loss Register, która zarejestrowała już ponad 2 tys. ukraińskich eksponatów.

Wnioski. Dziedzictwo kulturowe jest fundamentem państwa, ucieleśniającym jego dzieje oraz odzwierciedlającym i kształcącym tożsamość narodu. Agresja Rosji spowodowała znaczne straty w ukraińskim dziedzictwie kulturowym i doprowadziła do zniszczenia i uszkodzenia muzeów, bibliotek, kościołów, teatrów, zabytków architektury oraz licznych dzieł sztuki. Ponadto z okupowanych terenów systematycznie wywożone są liczne kosztowności.

Ataki na obiekty kulturalne mogą być kwalifikowane, w zależności od okoliczności, jako zbrodnie wojenne (m.in. w przypadku nieusprawiedliwienia konieczności wojskowej i naruszenia zasady rozróżnienia celów wojskowych od obiektów cywilnych), zbrodnie przeciwko ludzkości (w przypadku ich systematyczności) lub ludobójstwo (gdy są częścią polityki niszczenia tożsamości). Zgodnie z art. 8 Rzymskiego Statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego zbrodnie wojenne obejmują m.in. bezpośrednie ataki na budynki przeznaczone na cele religijne, edukacyjne, artystyczne, naukowe lub charytatywne, a także zabytki historyczne.

Przywrócenie dziedzictwa kulturowego i zwrot dóbr kultury będzie ważnym zadaniem dla ukraińskich władz po zakończeniu działań wojennych. W tym kontekście niedawne odzyskanie artefaktów kolekcji „sycyjskiego złota” może być postrzegane jako ważny precedens prawno-polityczny w dochodzeniu przez Ukrainę prawa do własnego dziedzictwa kulturowego.